

UOT 599. 32

Azərbaycan faunasında *Sciurus cinsinə* (Rodentia) daxil olan sincab növlərinin karioloji, morfoloji xüsusiyyətləri, qorunması

Əskərov E.K.¹, Quliyev Q.N¹, İbrahimli A.Ş.²

¹AMEA Zoologiya İnstitutu, ²Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan

Azərbaycan ərazisində Sciurus cinsinə daxil olan iki növ yayılmışdır: Sciurus (Tenes) anomalus Guldenstaedt, 1792 – Qafqaz sincabı və Sciurus (Sciurus) vulgaris L., 1758.-adi sincab. Azərbaycan ərazisində Qafqaz sincabının kariotipi adi, G-, C- və AğNOR metodları ilə öyrənilmişdir. Onun kariotipi ədəbiyyat məlumatlarında olan karioloji məlumatlarla müqayisə edilmiş və müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycanda yayılmış növün kariotipi heteroxromatin tərkibinə görə fərqlənir. Belə ki, 2-ci və 9-cu cüt xromosomlarda interkalyar heteroxromatin blokları müəyyən olunur. Hər iki növün (Sciurus anomalus Guldenstaedt, 1792 – Qafqaz sincabı və Sciurus vulgaris L., 1758.-adi sincab) karioloji parametrlərin analizi göstərir ki, bu növlər arasında fərqlər mövcuddur. Xromosom sayları eyni (2n=40) olmasına baxmayaraq onlar çiynlərinin əsas sayına görə fərqlənirlər (adi sincabda NF=74, Qafqaz sincabında NF=80).

Giriş

Sciurus yarımcinsində 13 növ müəyyən edilmişdir. Onlar demək olar ki, Palearktikanın bütün ərazilərində rast gəlinir. İnternet (10) məlumatına əsasən keçmiş SSRİ ərazisində yalnız bir növ-*Sciurus (Sciurus) vulgaris* L., 1758 yayılmışdır. İ.M.Qromov və M.A.Yerbayeva (5) məlumatlarına əsasən keçmiş SSRİ ərazisində sincablara iki növ -*Sciurus (Sciurus) vulgaris* L., 1758 və *Sciurus (Tenes) anomalus* Guldenstaedt, 1792) daxildir. Azərbaycan faunasında 1978-ci il (1) və 2004-ci il (2) məlumatlarına əsasən sincabın bir növü – *Sciurus (Tenes) anomalus* Guldenstaedt, 1792 daxil edilmişdir. Bu əsərlərdə Azərbaycan ərazisində *Sciurus (Sciurus) vulgaris* L., 1758 müəyyən olunmamışdır. Məlumdur ki, sitogenetik və morfoloji kompleks metodların birlikdə tətbiqi yeni növlərin müəyyən olunmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu metodların kompleks şəkildə tətbiq olunması məməlilər sinfində o cümlədən gəmiricilər dəstəsində yeni növlərin müəyyən olunmasına səbəb olmuşdur. Bəzi yarımnövlər növ statusu almış, bəzi mübahisəli növlərin növ müstəqilliyi müəyyən olunmuşdur (9). Son zamanlarda növlərin bir ərazidən digər ərazilərə, yəni əvvəllər yayılmadığı və onlar üçün münasib olmayan ərazilərə müxtəlif

yollarla və ya təsadüfən gətirilməsi hadisələrinə rast gəlinir. Bu hadisələr hər hansı ərazinin faunasının zənginləşməsinə səbəb olur.

Deyilənləri nəzərə alaraq Azərbaycanda *Scurus* cinsinə daxil olan növlərin taksonomiyasının təftiş edilməsi və onların növ tərkibinin dəqiqləşdirilməsini öyrənmək məqsədəuyğundur. Məqalənin məqsədi bundan ibarətdir.

Məqalə üzrə material AMEA Zoologiya İnstitutunun təşkil etdiyi ekspedisiyalar zamanı toplanmışdır: 1. *Sciurus (Sciurus) vulgaris* L., 1758 - adi sincab üzrə material 3 fərd (1♀♀; 2♂♂) Abşeron ərazisində. *S. vulgaris* Böyük Qafqazın cənub ətəklərində və Abşeron bağlarında təsadüfi yayılması müəyyən edilmişdir. *Sciurus (Tenes) anomalus* Guldenstaedt, 1792-Qafqaz sincabı üzrə material 10 ədəd (4♀♀; 6♂♂) Böyük Qafqazın Şamaxı və Qusar rayonlarından əldə edilmişdir.

Metodlar: Morfoloji və sitogenetik nəticələr artıq məlum olan metodlar vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

Nəticələr və müzakirə: *Sciurus* cinsinə iki növ daxildir: *S. vulgaris* (adi sincab) və *S. anomalus* (İran sincabı). İran sincabı Böyük və Kiçik Qafqazın meşə zonalarında, o cümlədən Qarabağda yayılmışdır. Talış dağlarında rast gəlinmir.

İran sincabı-*Sciurus anomalus*

Qafqaz (İran) sincabı, adi rəngləmə. Azərbaycan ərazisində yayılmış *S.a.anomalus* yarımnövünün diploid xromosom sayı $2n = 40$, xromosomların əsas çiyinlərin sayı isə $NF = 80$ -dir. Kariotipdə autosom xromosomları dörd qrupa bölmək olar. Birinci qrupa 2 cüt iri, ikinci qrupa 6 cüt orta və kiçik ölçülü metasentrik xromosom daxildir. Üçüncü qrupa iri və orta ölçülü 8 cüt submetasentrik xromosomu daxil etmək olar. Dördüncü qrupu 3-cü qrupa daxil olan submetasentriklərdən nisbətən kiçik ölçülərə malik olan submetasentriklər təşkil edir. X-xromosom submetasentrikdir, orta ölçülüdür. Y-xromosom kariotipdə xromosomların ən kiçiyidir və submetasentrik quruluşa malikdir. Atilla ARSLAN and Jan ZIMA(5), Ü. Albayrak, A. Arslan, (6) tərəfindən Anatolia (Konya, Karaman, K.tahya and orum provinces) öyrənilmişdir. Kariotipdə xromosom düzülüşü bizim tərtib etdiyimiz xromosom düzülüşündən fərqli olduğu üçün onların müqayisəsi çətinlik yaratmışdır. Buna baxmayaraq kariotiplərin müqayisə edilməsinə cəhd göstərilmişdir. Kariotiplərdə xromosom sayları eynidir. Ümumi çiyin saylarındada fərq aşkar edilmir. Autosom xromosomlarının metasentrik və submetasentrik xromosomların sayında da kəskin fərqlər müəyyən edilməmişdir. X- və Y-xromosomların formaları və ölçüləri də demək olar ki oxşardır.

Qafqaz (İran) sincabı, G-rəngləmə. Xromosom cütlərini zolaqlarına görə identifikasiya etmək mümkündür. Kariotipdə birinci cüt xromosomda 5

ədəd intensiv rənglənən enli zolaq, 5 ədəd neqativ enli zolaq müəyyən edilir. İkinci və üçüncü cüt xromosomda 5 ədəd enli intensiv rənglənmiş pozitiv, 6 ədəd enli və bir neçə ensiz neqativ zolaqlara rast gəlinir. Dördüncü cüt xromosomda əvvəlki cütlərdən fərqli olaraq, 8 ədəd nisbətən ensiz pozitiv və 7 ədəd neqativ zolaq aşkar olunur. Beşinci cüt xromosomlarda isə biri çox enli və intensiv rənglənmiş 4-5 ədəd pozitiv zolaq və 5 ədəd neqativ zolaq müəyyən edilir. 6-cı cüt xromosom heteromorfdir, onların hər birində bir-birinə uyğun olan 4 ədəd intensiv rənglənmiş pozitiv və 4 ədəd neqativ zolaq aşkar edilir.

Biz G-rəngləməni əsasında kariotipi İran sincabının nominal yarım-növündə müəyyən etmişik. Türkiyədə isə Arslan Atilla və b. (4) tərəfindən tərtib edilən kariotipin hansı yarım-növə aid olduğu göstərilməmişdir. Türkiyə tədqiqatçıları G-rəngləməni (euxromatin hissələrini) spirallaşmış xromosomlar üzərində. Biz isə az spirilizasiyaya məruz qalmış xromosomlar üzərində aldığımızdan onları müqayisə etmək çətinləşmişdir. Hər iki (Azərbaycan və Türkiyə) sincablarda birinci sıranın kiçik ölçülü 5-ci, 6-cı cüt və ikinci sıranın 14-19-cu cüt xromosomlarda olan zolaqlar oxşardır. Digər xromosomlarda spirilizasiyadan asılı olaraq euxromatin hissəsindəki zolaqların müqayisə edilməsi çətin olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, G-rəngləmə (xromosomlarda euxromatin hissələrin müəyyən edilməsi) Atilla və b., (4) bir metodla, bizim tərəfimizdən isə digər metodla aparılmışdır. Euxromatin hissələrin müxtəlif metodlarla alınmasına baxmayaraq Adətən xromosomlarda zolaqlar eynitipli olur.

İran sincabı, C-rəngləmə. Xromosomların hamısında heteroxromatin sentromer hissədə rast gəlinir. Lakin bizim tərtib etdiyimiz kariotipdə 2-ci və 9-cu cüt xromosomlarda həm sentromer, həm də digər hissələrdə heteroxromatinə rast gəlinir. 2-ci cüt xromosomda heteroxromatin telomer hissədə, 9-cü cüt xromosomda isə sentromer və ətrafı bloklar şəklində aşkar edilir.

Bizim və Arslan1 Atilla və b., (4) C-rəngləmə nəticəsində kariotipdə aldığımız nəticələr 1-4-ci cüt xromosomlarda oxşardır. Göstərilən xromosomların yalnız sentromer hissələri heteroxromatin bloklarından ibarətdir. 2-ci cüt xromosomlarda heteromorf luq olması istesna edilmir. 5-6-cı cüt xromosomlarda sentromer blokları müşahidə olunur. Lakin Türkiyə sincabının bu xromosomlarında heteroxromatin blokları daha intensiv rənglənir. 7-c- və 8-ci cüt xromosomların sentromer hissələrindədə aşkar edilən heteroxromatin blokları hər iki ərazidən tədqiq edilən fərdlərdə oxşardır. Türkiyə fərdlərinin 9-cu cüt xromosomunda sentromer heteroxromatin bloku görünsədə homoloji xromosomlarda blokların fərqi müəyyən etmək çətinidir. Zaqataladan tutulmuş fərdlərdə isə 9-cu cüt xromosomda sentromer heteroxromatin blokları daha iridir. Digər tərəfdən blokların heteromorf

olduğu aydın görünür. 9-cu cütün birinci xromosomunda sentromer heteroxromatin bloku ikinci xromosomun blokuna nisbətən daha iri blokdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 9-cu cütün birinci xromosomunda heteroxromatin blokunun daha iri olması orada interkalyar heteroxromatin blokunun olması ilə əlaqədardır. 10-cu və 11-ci cüt xromosomlarda zaqataladan tutulmuş fərdlərin xromosomlarında intensiv rənglənmiş daha daha iri sentromer blokları müşahidə olunur. Müqayisə olunan kariotiplərdə 12-ci cüt xromosomların sentromer bloklarında heteromorfluq qeyd olunur. 13-cü və 14-cü cüt xromosomlarda da heteroxromatin sentromer blokları aşkar edilir. Lakin bizim tədqiq etdiyimiz fərdlərin həmin xromosomlarında heteromorf bloklar müşahidə olunur. 15-16-cı cüt xromosomlarda sentromer blokları müqayisə olunan kariotiplərdə uyğundur. Lakin tədqiq etdiyimiz fərdlərdə heteroxromatin blokları daha intensiv rənglənilir. 17-ci cüt xromosomlarda heteroxromatin blokları zəif rənglənilir və sentromer hissələrdə yerləşir. 18-ci cüt xromosomlarda heteroxromatin blokları aşkar olunmur. Türkiyə fərdlərində 19-cu cüt xromosomlarda heteroxromatin blokları çox zəif rənglənilir. Zaqatala fərdlərində isə bu bloklar çox intensiv rənglənilir və iri ölçüyə malikdir. X-xromosomlarda heteroxromatin blokları nisbətən iri olub sentromer hissələrdə yerləşir.

İran sincabı, Ağ- rəngləmə. Kariotipdə birinci sırada göstərilmiş meta və submetasentrik xromosomların 1-ci və 2-ci cütlərinin nisbətən kiçik çiyinlərinin telomer hissəsində nüvəcik əmələ gətirən rayonlar aşkar olunmuşdur. 5-ci cüt xromosomlar nüvəcik əmələ gətirən rayonlara görə heteromorfdur. 2-ci sıradakı 1-ci cüt subtelosentrik xromosomların kiçik çiyinlərinin telomer hissəsi nüvəcik əmələ gətirən rayonlardır. 2-ci cüt kiçik çiyinə, 3-cü cüt isə iri çiyinin telomer hissəsindəki nüvəcik əmələ gətirən rayonlara görə heteromorfdur. 5-ci cüt xromosomların iri çiyinlərinin telomer, 7-ci cütün isə kiçik çiyinlərinin telomer hissəsində nüvəcik əmələ gətirən rayonlar aşkar edilir. 8-9-cu cüt xromosomlarda heteromorfluq aşkar olunur. 8-ci cüt xromosom birinin yuxarı çiyininin telomer hissəsində, 9-cu cüt xromosomun birinin telomer hissəsində nüvəcikəmələgətirən rayonlar müəyyən olunur. 11-ci və 13-cü cüt xromosomların yuxarı çiyinlərinin telomer hissəsində Ağnor müəyyən olunur. 16-cı cüt xromosomda heteromorfluq aşkar edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bizə daxil olan ədəbiyyatlarda Ağnor haqda məlumatlar olmadığından biz öz tədqiqat nəticələrimizi verməklə kifayətlənmişik.

1.S.vulqaris L., 1758 – Adi sincab. Azərbaycan faunasına aid olmasada artıq bu ərazidə məskunlaşmışdır. Sistematiqlər tərəfindən bu növün yarımnovləri müxtəlif sayda göstərilir. İnternetdə onun 23-ə qədər yarımnovlərə malik olduğu müəyyən edilmişdir (10). İ.M.Qromov,

morfoloji parametrlərinə əsasən onların arasında çox böyük fərqin olduğunu nəzərə alaraq sincab növlərini hətta müxtəlif yarımceinslərə daxil edirlər (11). Karioloji parametrlərin (10) analizi göstərir ki, bu növlər arasında fərqlər mövcuddur. Xromosom sayları eyni ($2n=40$) olmasına baxmayaraq onlar çiynlərinin əsas sayına görə fərqlənirlər-adi sincabda $NF=74$, Qafqaz sincabında $NF=80$ (3). Deməli hər iki növ bir-birindən ən azı iki-üç çüt xromosomla fərqlənir. Bizim fikrimizcə onları müxtəlif növ kimi qəbul etmək üçün həm morfoloji və həm də sitogenetik fərqlər kifayətdir.

Sayları. Sincab növlərinin düşmənlərinə meşə dələlərini və yırtıcı quşları aid etmək olar. Sincabın bəzi fərdləri parazit və infeksiya xəstəliklərdən məhv olur. Bu gəmiricilərdə 50-yə qədər endoparazit müəyyən olunmuşdur. 2-5 aylıq fərdlərdə invaziya ekstensivliyi ən yüksək həddə çatır. Endoparazitlərlə yoluxma dərəcəsi qida çatışmamazlığı, meteoroloji göstəricilərin normadan kənarlanması və bəzi hallarda fərdlərin sıxlığı zamanı yüksəlir. Sincabların sayının azalması həmişə bu amillərin təsirinin yüksək olması ilə əlaqədar olmur. Sincabların siçankimilər, ayı, qaban, ağacdələ və bəzi həşəratlar kimi qida konkurenti vardır

Əhəmiyyəti. Rusiyada və bəzi ölkələrdə sənaye əhəmiyyətlidir. Tuleremiya, erizipeloida, bəzi qurd xəstəliklərinin və ensefalit keçiriciləri olan iksod gənələrinin daşıyıcılarıdır.

Tərəfimizdən fəsillər üzrə sincab və meşə dələlərinin say dinamikası öyrənilmişdir. Qış və payız aylarında sincabın və meşə dələlərinin say dinamikasının analizi göstərdi ki, harada dələlərin sayı çox olursa, orada sincabların sayı kəskin şəkildə azalır. Bir dələ bir sutkada 5-6 baş sincabla qidalanır. Yaz və yay aylarında isə sincabların sayında azalma kəskin şəkildə olmur. Dələlər ola bilər ki, digər qidalara daha çox üstünlük verirlər. Bu zaman yuxuya getmiş bəzi gəmiricilər fəal olur. Digər tərəfdən isə meyvələrin əmələ gəlməsi dələlərin qidasının bir hissəsini təşkil edir. Sincabların azalmasına təsir edən amillərdən ən başlıcası antropogen amildir. Meşələrin qırılaraq məhv edilməsi, meşə yanğınları, yarpaqla qidalanan həşəratların (cücülərin), tikinti işləri, insanların meşə ərazilərində məskunlaşması, meşə-meyvələrin insanlar tərəfindən toplanması və digər amillər yem (qida) bazasının azalmasına səbəb olur. Antropogen amillər nəticəsində sincabların həm yaşama ərazilərinin daralmasına, həm də qida resurslarının azalmasına səbəb olur. Ona görə də onların qorunması üçün bəzi tədbirlərin görülməsini vacib hesab edirik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Faunası Məməlilər. 1978. Bakı: Elm. C. 10, 194 s
2. Azərbaycanın heyvanlar aləmi 3-cü cild. 2004. Bakı: Elm, 654 səh.

- 3.Əskərov E.K., Quliyev Q.N. Azərbaycanın şimal-qərb hissəsində yayılmış iran sincabının (*Sciurus anomalus* Guld., 1785) sitogenetik xüsusiyyətləri // (Rodentia, Sciuridae)) Azərbaycan Zooloqlar Cəmiyyətinin Əsərləri. I cild. Bakı. Elm. 2008, s. 623-629.
- 4.Arslan1 Atilla, İrfan Albayrak 2 and Tatsuo Oshida. Banded karyotypes of the Persian squirrel *Sciurus anomalus* from Turkey. CARYOLOGIA. Vol. 61, no. 2: 139-143, 2008
- 5.Atilla ARSLAN and Jan ZIMA. Karyotypes of the mammals of Turkey and neighbouring regions: a review// 2014. Czech Republic.Folia Zool.-(63) 1: 1-62
- 6.Ürfan ALBAYRAK, Atilla ARSLAN. Contribution to the Taxonomical and Biological Characteristics of *Sciurus anomalus* in Turkey (Mammalia: Rodentia) Turk J Zool 30 (2006) 111-116 © T.BÜTAK 111
- 7.Громов И.М., Ербаева М.А. Млекопитающие. Санкт-Петербург: Наука, 1995. 520 стр.
- 8.Ляпунова Е.А., Жолнеровская Е.И. Кариотип *Sciurus vulgaris* L. 1969. В кн.: Млекопитающие (Н.Н.Воронцов, ред.). Новосибирск. В кн. Орлов В.Н., Булатова «Сравнительная цитогенетика и кариосистематика млекопитающих ». 1983. Наука. Москва. Стр. 251
- 9.Орлов В.Н., Булатова Н.Ш. Сравнительная цитогенетика и кариосистематика млекопитающих. М: Наука, 1983. 405 с.
- 10.internet https://en.wikipedia.org/wiki/Red_squirrel)
- 11.(<https://en.wikipedia.org/wiki/Sciurusnet>)

Кариологические, морфологические особенности и охрана видов белок рода *Sciurus* (Rodentia) в фауне Азербайджана

Аскеров Э.К., Кулиев Г.Н., Ибрагимли А.Ш.

В Азербайджане распространены два вида белок, относящиеся к роду ***Sciurus***: *Sciurus (Tenes) anomalus* Guldenstaedt, 1792 – Кавказская белка и *Sciurus (Sciurus) vulgaris* L., 1758.- обыкновенная белка. Кариотип Кавказской белки был изучен методами обычной, G-, C- вэ AgNOR окрасок. Её кариотип сравнивался с данными кариологических исследований, приведенных в научной литературе и были найдены различия по гетерохроматиновому составу в кариотипе белок, обитающих в Азербайджане. Таким образом, выявляются интеркалярные гетерохроматиновые блоки во 2-ой и 9-ой парах хромосом. Анализ кариологических параметров обоих видов показывает наличие разницы между ними. Несмотря на одинаковое число хромосом ($2n=40$) у обоих видов, они отличаются по основному числу плеч хромосом (у обыкновенной белки $NF=74$, а у Кавказкой - $NF=80$).

Kariological, Morphological Peculiarities of Species *Sciurus* (Rodentia) and Their Conservation in Azerbaijan

Askerov E.K., Gyliev G.N., Ibrahimli A.Sh.

Two species of the genus *Sciurus* are distributed in Azerbaijan: *Sciurus (Temes) anomalus* Guldenstaedt, 1792 – Caucasian squirrel and *Sciurus (Sciurus) vulgaris* L., 1758 – Common squirrel. The kariotype of the Caucasian squirrel has been investigated by using common, G-, C- and AgNOR staining methods. The karyotype of the Caucasian squirrel has been compared with data from the scientific literature and some differences have been found in chromatin component of the squirrels from Azerbaijan. Thus, it was revealed intercaliar heterochromatine blocks on the 2nd and 9th chromosome pairs. The analysis of kariological parameters of both species shows the difference between them. Despite of having the same number of chromosome (2n=40), total number of chromosome arms differs (the Common squirrel has NF = 74, the Caucasian squirrel – NF=80)